

Сердюк І. Демографічні характеристики міського духовенства за даними Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 р.р. / Ігор Сердюк // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Львів: „Логос”, 2009. – Кн.1 – С.586–593.

На основі даних Рум'янцевського опису Малоросії досліджуються демографічні характеристики міського духовенства. За матеріалами опису Ніжина, Переяслава і Стародуба вивчається статеві-вікова структура та окремі аспекти шлюбності.

Ключові слова: духовенство, вік, стать, шлюбність, міграція.

Актуальним напрямом сучасної зарубіжної урбаністики є вивчення міської демографії, історії сім'ї, різних статевих і вікових груп, особливостей народжуваності і смертності населення середньовічного та ранньомодерного міста [7, с. 14]. Такі дослідження проводяться на основі ряду демографічних методик роботи з джерелами статистичного характеру, які на сьогодні розроблені, апробовані і, зрештою, доступні нам оскільки перекладені російською мовою [1, с. 23]. Однак незважаючи на доступні методики і наявність відповідної джерельної бази, демографічні характеристики населення українських міст ранньомодерної доби залишаються не вивченими.

Розглядаючи місто, як складний багатофункціональний соціальний організм [3, с. 22], слід звернути увагу й на окремі його складові, якими були основні соціальні групи міського населення: міщани, козаки, купці, духовенство. Представники останнього не становили у містах чисельної групи. На думку сучасного історика Дмитра Вирського „духівництво не було частиною соціальної піраміди (мається на увазі населення Гетьманщини – І.С.), оскільки не утворювало стану або замкнутої групи. Воно було різномірним за соціальним походженням, достатком і політичним впливом”

[4]. Відмінною виглядає й демографічна поведінка міського духовенства, особливо у питаннях шлюбу і сім'ї.

Спробуємо розглянути демографічні характеристики духовенства, як складової частини міського соціуму Гетьманщини, на прикладі Ніжина, Переяслава і Стародуба. За основне джерело ми використали Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. – перепис населення і господарства Лівобережної України, що проводився у 1765 – 1769 роках за указом Катерини II. Його організацією та проведенням на території Гетьманщини займалася Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом колегії генерал-губернатором Петром Румянцевим*.

Механізм проведення перепису, масштаби й зміст роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення різних сторін життя населення Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 3,5 тис. населених пунктів і їх жителів [6, с. 5]. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [9]. Дослідники опису, поділяють його документи на три групи: 1) матеріали про проведення і організацію опису у полках; 2) відомості про міста, населення і домогосподарства; 3) документи, що підтверджують права власників на нерухоме майно, купчі, гетьманські універсали, царські грамоти, тощо [10, с. 110]. Для вивчення демографії населення міст, найбільш корисними є матеріали другої групи, які складаються з чернеток та чистовиків, які ми й використовуємо.

Чистовики перепису Ніжина, Переяслава і Стародуба датовані 1766 роком і знаходяться у книгах 39 [13], 148а [14], 278 [15] та 341 [16], що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ у фонді №57. Вони оформлені у вигляді таблиці на звороті кожного аркуша і додатку до неї на лицевій стороні наступного. З лівого боку кожної таблиці записані: номер двору, назва вулиці, далі – окремі графи для будівель: помешкань господарів та наймитів, комор, конюшень, сараїв. У

* Тому в історичній літературі джерело частіше називають „Рум'янецьвський опис”.

графі „чини та імена” вказувалося прізвище, ім'я власника двору чи глави родини, його соціальна приналежність. Нижче записувалися дружина і діти – спочатку хлопці, потім – дівчата. Далі переписувалася решта мешканців двору. Зазвичай це були родичі чи наймити. У джерелі чітко простежуються родинні зв'язки мешканців двору. Окремими графами записані вік та стан їхнього здоров'я. У лицевій частині зафіксовані права володіння двором, яким шляхом придбаний, прибутки та заняття господарів. Загалом інформація подана чітко, лаконічно, дані уніфіковані, що значно полегшує їхню обробку.

На нашу думку, духовенство не повністю відображене у Рум'янцевському описі, оскільки інструкція проведення перепису не вимагала відомостей про представників цієї мікрогрупи бо такі свідчення вже повинні були мати духовні правління [2, с. 406]. Однак у описі ми знаходимо інформацію про осіб, що записані дяками, паламарями (у джерелі „пономарь” – І.С.), причетниками, псаломщиками* при церквах, школах, шпиталях. Також зустрічаємо окремих осіб, стан яких визначається формулою на зразок „син поповский”, які були вихідцями з сіл і наймитували у місті, або перебували при школі.

Вони не представляють все міське духовенство, оскільки у описі не фігурують ченці місцевих монастирів чи особи, що стояли у церковній ієрархії вище ніж дяк. Однак проаналізувавши дані наявні у джерелі ми отримаємо певні уявлення про демографічні характеристики і демографічну поведінку цього стану, а також його вплив на аналогічні характеристики населення міста загалом. У чистовиках опису Ніжина ми виявили

* За словником церковно-обрядової термінології Наталії Пуряєвої **духівництво і духовенство** це „члени Церкви, які через висвячення (рукопокладення, по стриження) отримали право й обов'язок служіння Богові та духовної опіки над вірними” [12, с. 48]; **дяк** – „назва церковного читця і співця” [12, с. 48], **причетник** – „те саме, що церковнослужитель” [12, с. 108], тобто „особа, що через обряд хиротесії, здійснений над нею, посвячена на служіння а церкві під час богослужінь та поза ними” [12, с. 144]; **псаломник** – „те саме, що дяк” [12, с. 111]; **паламар** – церковнослужительський чин, у якому посвячений має право й обов'язок допомагати під час підготовки до богослужіння [12, с. 91].

демографічну інформацію про таких 15 осіб, з них 12 чоловіків і 3 жінки, у описі Переяслава – 56 осіб (40 чоловіків і 16 жінок), у описі Стародуба – 71 особу (42 чоловіки і 29 жінок), крім них зустрічаємо згадки про духовних осіб, як про власників дворів, однак самі вони у тих дворах не проживали, або ж джерело не вказує їхній вік, сімейний стан, тощо.

Загалом у описі трьох міст нами виявлено демографічну інформацію щодо 141 представника цього стану, з них 94 чоловіки і 47 жінок. Частка чоловіків складала 66,7%, жінок – 33,3%. Двократна перевага чоловіків була особливістю даної мікрогрупи, наприклад серед міщан і козаків Переяслава, або Стародуба за нашими підрахунками навпаки простежується незначна перевага жінок.

Отже, докладніше розглянемо статево-вікову структуру духовенства і розпочнемо з поділу їх на великі вікові групи*. Ми приєднуємося до думки сучасних дослідників, що особливостям джерела і тогочасним уявленням про дитинство і старість найбільше відповідає наступний поділ: діти (0–14 років), активне населення (15–59 років), особи літнього віку (60 і старші) [5, с. 112].

Розподіл осіб духовного стану на великі вікові групи (*див. мал. 1*) свідчить, що основну їх частку, за даними Рум'янцевського опису, становили особи активного віку – 73,1%, з них 70 чоловіків і 33 жінки. Другою за чисельністю групою були діти, які становили 23,4% від всієї чисельності групи. Статева структура дітей теж характеризується значною перевагою хлопчиків. Найменшою за чисельністю віковою групою були особи літнього віку, яких серед духовенства нараховано лише 3,5%.

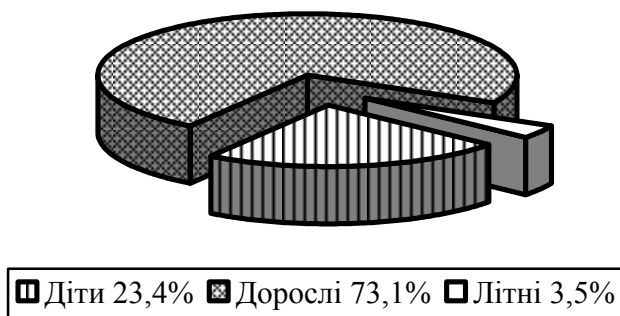
За віковою структурою духовенство істотно відрізнялось від решти міського населення, так у міщан і козаків розглядуваних нами міст частка дітей була значно вищою і коливалася у межах 31% – 37%, натомість осіб активного віку було менше – у межах 57% – 62%. Ці дві мікрогрупи перевершували духовенство і часткою осіб літнього віку 5% – 7%. На нашу

*Французькі історики-демографи Л. Анрі та А. Блюм (автори методики, яку ми використовуємо) під розподілом на великі вікові групи розуміють поділ населення на дітей, осіб активного віку, літніх осіб.

думку менша частка літніх осіб серед духовенства не може свідчити про вищий рівень смертності чи меншу тривалість життя, а зумовлена тим, що з віком духовні особи могли піднятися вище по ієрархії, або ж піти в монастир. У такому разі вони не потрапляли до опису.

Малюнок 1

Вікова структура міського духовенства (%)

Дітей у родинях духовенства було менше порівняно з іншими станами, відповідно нижчим мав бути й рівень народжуваності. За нашими підрахунками загальний коефіцієнт народжуваності духовенства становив 21,8%. За шкалою оцінки народжуваності Б. Урланіса та В. Борисова даний коефіцієнт належить до середніх [8, с. 209–210], тоді, як населенню досліджуваних нами міст були притаманні надвисокі [8, с. 23–26] коефіцієнти*. Середні коефіцієнти народжуваності були характерні для суспільства яке пережило демографічну революцію* і почало контролювати народжуваність. Однак демографічна революція в досліджуваному нами регіоні почалася не раніше XIX ст. Сумнівно також, щоб це було пов'язано з контролем над народжуваністю, адже мало ймовірно, щоб духовенство

* За шкалою народжуваності запропонованої Б. Урланісом та В. Борисовим загальні коефіцієнти менші 16 вважаються низькими, з 16 до 24 – середніми, з 25 до 29 – вище середніх, з 30 до 39 високими, а 40 і більше – надвисокими [8, 209–210].

* **Демографічна революція** – термін введений у 1934 році французьким демографом Адольфом Ландрі на позначення переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення, що почався в кінці 18 ст. у ряді країн Західної Європи. За концепцією французького вченого, демографічна поведінка традиційного суспільства обумовлена потребою забезпечити відтворення населення в умовах високої смертності. Це реалізується через санкціонування високої народжуваності, відповідні суспільні стереотипи поведінки (табу на контрацепцію та аборти). Індустріалізація значно знижує рівень смертності, що відкидає необхідність багатодітності і створює передумови для зниження народжуваності. [8, 112–117].

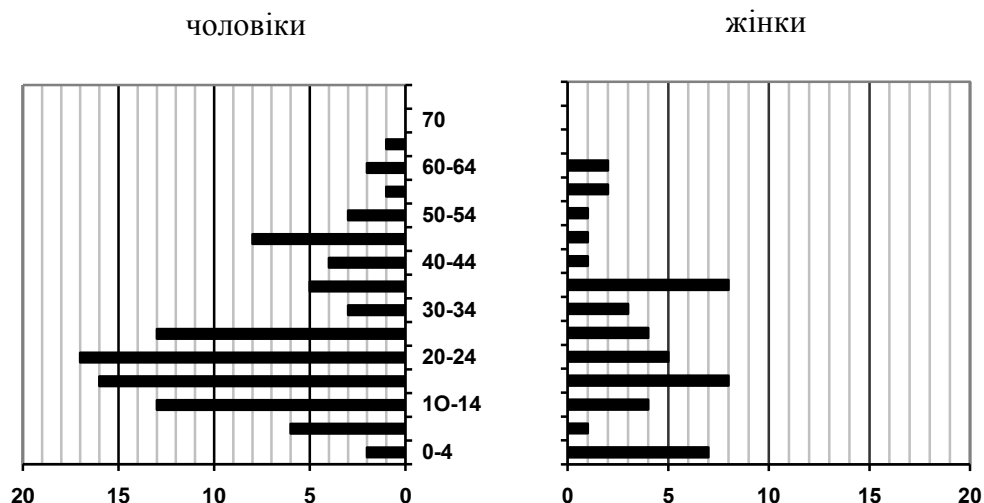
частіше вдавалося до контрацепції ніж інші стани (якщо взагалі вдавалося). На нашу думку, рівень народжуваності визначався особливим способом життя духовного стану, і у першу чергу нижчим рівнем шлюбності.

Побудована нами діаграма і наведені вище розрахунки подають загальну характеристику статево-вікової структури мікрогрупи, щоб докладніше пояснити процес його формування звернемось до побудови „статево-вікових пірамід” (див. мал. 2). Цей метод є одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів. Піраміди є двосторонніми гістограмами (окремо для кожної статі) розподілу населення за віком і статтю. Вік позначається на вертикальній осі, а чисельність на горизонтальній. Населення поділене на п’ятирічні вікові групи. Кожна така група представлена у вигляді прямокутника з площею пропорційною чисельності даної групи. Остання вікова група (70 років і старші) охоплює 25 років, бо даними осіб старше за 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб вона відповідала п’ятирічним, її чисельність необхідно розділити на п’ять [1, с. 23–26].

Статево-вікова піраміда духовенства (див. мал. 2) мало схожа на класичну піраміду. У наймолодшій віковій групі (0-4 роки) спостерігаємо істотну перевагу дівчаток, тоді, як у наступній (5-9 років) таку ж перевагу хлопчиків, разом ці дві вікові групи формують ідеальний баланс між статями, оскільки серед дітей віком 0-9 років хлопців і дівчат однаково. Ймовірно це і були діти міського духовенства, натомість серед дітей віком 10-14 років перевага належить прийшлим з округи чи особам які за походженням належали до інших станів, однак записалися у причетники чи псаломщики.

Малюнок 2.

Статево-вікова піраміда духовенства

На вікові групи 10-14, 15-19, 20-24, 25-29 років доводяться найбільші сплески чисельності чоловічого населення, які, на нашу думку пояснюються у першу чергу міграцією до міст сільського духовенства та переходом у нього представників інших мікрогруп. Наприклад у школі при стародубській церкві Петра і Павла жили дячок Матвій „звання *мещанского местечка Погар*” і паламар Микола „*значкового товарища сын*”. На час опису Матвію і Миколі виповнилося 21 і 20 років відповідно, обидва вони були нежонатими й жили з церковних прибутків [14, арк. 203зв.–204]. Не всі діти духовенства приходили до міста робити церковну кар’єру. Наприклад 18-річний Андрій, син погарського священника, у Стародубі навчався ремеслу у відставного капрала сербського гусарського полку [14, арк. 67зв.–68].

У жінок виділяються вікові групи 15-19 і 35-39 років (*див. мал. 2*). До сплеску чисельності першої з них могла призвести трудова міграція. Якщо чоловіки перебували при церквах, школах чи шпиталях, то дочки „поповские” могли йти у найми, всі вони були незаміжніми, тоді, як жінки віком 35-39 років були заміжніми. Серед духовенства літнього віку привертає увагу відсутність вікової категорії 70 років і старші у чоловіків та 65-69 і 70 років і старші у жінок. Саме відсутність осіб названих вікових категорій зумовила низьку частку населення літнього віку серед духовенства.

Шведський демограф А. Зундберг відкрив загальний закон народонаселення, за яким частка осіб віком 15-49 (вчений назвав їх „батьки”)

у населенні завжди стала і дорівнює 50%, а вікова структура населення змінюється за рахунок співвідношення діти / особи літнього віку [11, с. 68]. Однак структура міського духовенства порушувала цей закон, оскільки частка „батьків” у ньому дорівнювала 68,1%. Порушення закону народонаселення, на нашу думку, є результатом відкритості мікрогрупи до міграції, оскільки найвища мобільність притаманна людям активного віку. Їх міграція з сіл чи перехід з інших станів сформувала відповідну вікову структуру духовенства відмінну від структури міщан чи козаків, де частка „батьків” не перевищувала 55,5%.

Міграція з інших станів була можлива бо дана мікрогрупа не була закритою і взаємодіяла з іншими мікрогрупами міського соціуму, така взаємодія, на нашу думку, робила її межі доволі непевними. У описі Стародуба зустрічаємо дяка церкви Різдва Богородиці Григорія Карпова. На час опису Григорію виповнилося 40 років, а його дружині Євдокії – 60, у них була дочка Марфа 14-ти років. Нашу увагу привернула не істотна різниця у віці на користь дружини (до речі найбільша з зафіксованих джерелом у місті), а запис про Григорія на наступній сторінці: *„родимець города Стародуба Григорий Карпов звання мещанского”*. Отож Григорій записаний у джерелі як дяк, і, як міщанин одночасно. На відміну від інших дяків, які мешкали у міських школах чи шпиталях і жили з церковних доходів, Григорій жив з перепродажі горілки і питного меду [14, арк. 321зв.–322].

Обране нами джерело дозволяє дослідити і окремі аспекти шлюбності міського духовенства, оскільки містить прямі чи опосередковані вказівки на його сімейний стан. Оскільки з дитячої вікової групи у шлюбі не перебував ніхто, а особи літнього віку практично не мали шансів на повторний шлюб, ми вивчаємо шлюбність осіб активного віку (15-59 років). За нашими підрахунками 71,5% чоловіків цього віку були холостими, одружених було майже втричі менше – 25,8%, решту складала вдівці – 1,4%, та особи сімейний стан яких нам визначити не вдалося – 1,4%. За цими показниками духовенство відрізняється від інших мікрогруп, наприклад у міщан активного

віку Ніжина, Переяслава і Стародуба холостих чоловіків (у джерелі позначені вказівкою „холост”) було не більше 40%, а частка одружених чоловіків коливалася у межах 56% – 64%. Тобто рівень шлюбності чоловіків даної мікрогрупи був вдвічі нижчим ніж в інших групах міського населення.

Незаміжніх жінок активного віку (вони у джерелі позначені терміном „девка”) за даними джерела було 30,3%, заміжніх – 51,5%, вдів – 18,2%. Дані показники близькі до обчислених нами для жінок міщан. Всі незаміжні жінки були молодші за 24 роки, тобто мали шанси вийти заміж. Такі ж шанси мали і деякі вдови. У Стародубі жила „умершого дячка ... жена Уляна Яковлева”. Уляна овдовіла у ранньому віці, на час опису їй виповнилося лише 26 років і тому вона мала всі шанси на повторний шлюб. Її шанси у цьому могла дещо знизити її однорічна дочка Агріпіна, однак вагомою перевагою була власна хата з двором і власний невеликий „бізнес” – Уляна жила з перепродажу круп: гречаної, просяної, ячної [14, арк. 127зв.–128].

На відміну від жінок більшість чоловіків віком до 34-х років були холостими, а у віці 45-49 років такими були 35% чоловіків і їхні шанси на одруження були невеликі. За концепцією французьких вчених Л. Анрі та Л. Блюма можливість взяти шлюб знижується відповідно до зростання віку і в 50 років стає мінімальною. Звідси вони виводять показник остаточної безшлюбності, який дорівнює співвідношенню осіб, що не вступили у шлюб до загального числа осіб даного віку [1, с. 48]. За нашими підрахунками цей показник для чоловіків становив 0,333, а для жінок дорівнював 0. В представників інших міських станів за даними опису коефіцієнт остаточної безшлюбності був на порядок меншим і у міщан не перевищував 0,011, а у козаків – 0,023.

Таким чином абсолютну більшість духовенства становили особи активного віку, причому у цій мікрогрупі їх чисельність була значно вища ніж серед інших станів, відповідно серед духовенства було менше дітей і осіб активного віку. Найчисельнішими представниками мікрогрупи за даними джерела були чоловіки віком 10 – 29 років: паламарі, псаломники,

причетники. Чоловіки цього віку відзначалися найвищою мобільністю і їх міграція визначила демографічні особливості духовенства, як складової міського населення. Про значний притік населення активного віку свідчить і частка „батьків”, яка своїм значенням порушувала закон А. Зундберга.

Двократна перевага чоловіків і специфічний спосіб життя міського духовенства вплинули на його рівень шлюбності, який у жінок був на рівні міщан чи козаків, досліджуваних нами міст, а у чоловіків у 2 – 3 рази нижчим. Відповідно високим був показник остаточної безшлюбності, у даній мікрогрупі третина чоловіків віком 45 – 55 років ніколи не перебувала у шлюбі і з точки зору демографії не мала шанси на такий шлюб.

На нашу думку, особливості укладання шлюбу у свою чергу істотно впливали на статеву структуру міського духовенства (відміченого у джерелі), оскільки заміжжя регулювало чисельність жінок цього стану. З одного боку жінки-вихідці з інших станів долучалися до нього виходячи заміж за духовних осіб, а з іншого – його покидали „дочки попівські” вийшовши заміж, наприклад, за міщанина чи козака.

Ми розглянули лише окремі демографічні характеристики духовенства міст Гетьманщини, не вивченими залишаються його територіальне і станове походження, типологія і структура сімейної організації, інші аспекти, які можна досліджувати, як за даними Рум'янцевського опису, так і з залученням інших джерел.

Література:

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм; [пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой] – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Багалея Д. Генерельная опись Малороссии / Д. Багалея // Киевская старина. – 1883. – №11. – С. 402–432.

3. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я. В. Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 21–38.
4. Вирський Д. С. Українне місто: Кременчук від заснування до 1764 р. [Електронний ресурс] / Д. С. Вирський. – К.: 2004, – С. 252–328. – Режим доступу:
<http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/vyrskyj/31.html>
5. Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
6. Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 р.р. Показчик населених пунктів. – К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184с. – 184 с.
7. Город в средневековой цивилизации западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма. – М.: Наука, 1999.
8. Демографический энциклопедический словарь. / [ред. Д. И. Валентай и др.]. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 608 с.
9. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. [Електронний ресурс] / Зенон Когут. – Режим доступу:
<http://litopys.narod.ru/coss5/koh06.htm>
10. Литвиненко М. А. Джерела історії України XVIII ст. / М. А. Литвиненко. – Харків: Видавництво Харк. ун-ту, 1970. – 204 с.
11. Муромцева Ю.І. Демографія: [навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – 300с.
12. Пуряева Наталія. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів: Свічадо, 2001. – 160с.
13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІАК України). – Ф.57, оп.1, кн.39.
14. ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, кн.148а.

15.ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, кн.278.

ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, кн.341.

SUMMARY

Igor Serduyk

***Demographic characteristics of urban clergy according to the data
of the General Description of the left-bank Ukraine
of 1765 – 1769 years.***

On the basis of the data of Malorossiya Roumyantsev's description the demographic characteristics of urban clergy are investigated. According to the documents of the description of Nizhyn, Pereyaslav and Starodub the sexual-age structure and some aspects of matrimony are studied.

Key words: clergy, age, sex, matrimony, migration.